

Оксана Ганжа (Київ)

«СЕЛЯНСЬКІ НАСТРОЇ» СЕРЕД РОБІТНИЦТВА, В ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ТА ПАРТІЇ

Досягнення державою своїх цілей шляхом насильства над особистістю або громадянами своєї держави неприпустимо. Це принцип моралі – «не убий», з «Декалога» Мойсея.

Досягнення державою своїх цілей неминуче пов'язане з насильством над особистістю або громадянами своєї держави. Це принцип політики – «ціль виправдує засоби», з Макіавеллі.

І хоча політики, що в давньоєврейській теократії, що в сучасній демократії найчастіше проголошують свою прихильність шостій заповіді – всі вони ментальні діти автора «Государя». І пускають кров «своїм» зі сталістю, гідною набагато кращого застосування. Виправдуючи це державними міркуваннями, хоча під «державою» вони завжди розуміють свій «режим».

Аграрна історія України другої чверті ХХ століття – прекрасний тому приклад. Історично сформована наймогутніша верства, селянство, стала небезпекою для режиму. І Сталін забрав цю небезпеку своїми методами – безцеремонно, криво й успішно. А небезпека дійсно була серйозна, оскільки стосувалася трьох «китів» більшовицького режиму, а саме: пролетаріату, армії й частина партійних функціонерів.

1. Пролетаріат

Запроваджена з початку 1928 р. нова політика в аграрній сфері фактично являла собою другу редакцію політики «воєнного комунізму» і викликала, відповідно, колосальний сплеск негативних настроїв в селянському середовищі. Сам по собі цей факт був вкрай небезпечним для режиму, оскільки селянство складало абсолютну більшість населення країни. І що набагато важливіше – з верств селянства рекрутувався промисловий пролетаріат України, на який покладалася історична місія здійснення індустріалізації, без якої більшовицька держава мала пасти.

Селянське невдоволення, яке постійно йшло по висхідній, наприкінці 1929 р. переросло в збройні виступи. На жаль, змалювати повну картину того, що відбувалося в українському селі взимку 1929/30 р. до цього часу немає можливості, оскільки у розпорядженні вчених є лише уривчасті відомості, з яких складно скласти загальну картину селянських повстань. І, незважаючи на значну кількість спеціальних досліджень, ця історична галузь мало вивчена. Але ми знаємо, що селяни виступали під гаслами: «Нам не потрібна радянська влада, яка грабує селян», «Геть комуністів, які ведуть країну до погибелі», «Замінити сільради старостами». Усього наприкінці зими – навесні 1930 р. масовими селянськими хвилюваннями було охоплено 16 округів з 41, серед них всі 11 прикордонних. За підрахунками ДПУ, за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося понад 1700 масових виступів, з яких 15 було кваліфіковано як збройні повстання.

Усього, за неповними даними, в селянських повстаннях та заворушеннях в Україні на початку 30-х рр. прийняло участь понад 40 тис. чоловік¹. Загалом небезпека подій в українському селі взимку – навесні 1930 р. підтверджується (підкреслюється) тим фактом, що відповідно до зведення ОДПУ СРСР Україна була віднесена до групи «особливо уражених» регіонів за кількістю виступів проти колгоспів².

Небезпека подібних дій селян полягала не стільки в них самих, скільки в тому резонансі, який вони мали в суспільстві. Насамперед це торкалося настроїв робітників та червоноармійців.

В кінці 20-х рр. по країні прокотилася хвиля хвилювань у робітничому середовищі, викликаних зростанням норм виробітку та погіршенням рівня життя, зокрема постачання продовольства. Зростанню невдоволення робітників політикою режиму «сприям» зв'язок значної їх частини з селом. Погіршення свого становища робітники відверто тлумачили як наслідок надзвичайних заходів режиму під час хлібозаготівель. Робітники використовували першу-ліпшу можливість, перш за все різноманітні збори, що провадилися режимом, для проголошення своїх вимог. Одне з перших місць серед них займали питання забезпечення продовольством. В своїх доповідних записках в ЦК КП(б)У відповідальні працівники неодноразово відмічали, що збори на будь-яку тему неодмінно зводяться до питання про хліб. У виступах, запитах, запитаннях робітників все частіше лунала теза: «Хліб у селян забирають, а робітники з голоду мруть»³.

Цікавий матеріал про реакцію робітників на дії режиму на селі міститься у зведенні ДПУ УСРР про реагування пролетарів на статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів»⁴.

На копальні ім. Леніна (Криворізький округ) лопаточник Некозаков, пов'язаний із сільським господарством, у групі робітників говорив: «Цього року земля по багатьом місцям не буде засіяна, тому що розвал колективів – це масове явище. Довели диваки до того, що поля будуть гуляти й нехай тепер влада спробує взяти хліб у селян, коли в нього нічого не буде». Його підтримав прохідник Бондарів, також пов'язаний із сільським господарством.

На заводі ім. Ілліча (Маріупольський округ) слюсар-водопровідник Шипульський у групі робітників висловлювався: «Низи проводили точно всі директиви центра, які були їм преподані, а тепер ... ЦК у своїй постанові звалив провину із хворої голови на здорову».

На заводі ім. Леніна (Дніпропетровський округ) у майстерні тонкостінних труб один чорнороб у групі робітників висловив свою думку: «Постанова винесена тільки тому, що селяни занадто різко пішли проти ТСОзів і комун – аж до повстання»⁵.

На Рутченковському шахтоуправлінні (Сталінський округ) робітник Мінаков говорив: «Стаття Сталіна – це замазування вже нанесених ран. Адже так Радвлда завжди робить – спочатку завдасть смертельного удару, а потім почне

вигороджувати себе. Так було й торік. Спочатку розорили непосильними податками всі селянські господарства, а потім уже почали писати, що це скривлення лінії партії».

В Одеській окрузі один із робітників заводу Марті (кандидат у члени партії) в замішанні розповідав своїм товаришам: «На селі, не дай Бог, що коїться. Ми розкуркулювали і викидали [селян на вулицю. – *Авт.*]. Що людям залишалося робити: або нас убивати, або самим вішатися. Якщо б я знав, що таке буде на селі, я б ніколи туди не поїхав...»⁶.

Особливий протест у робітників викликав експорт хліба, що продовжувався.

2. Армія

Однак найбільш небезпечним для режиму було поступове проникнення селянського невдоволення в армію. Починаючи з осені 1927 р. Особий відділ ОДПУ постійно фіксував їх зростання серед червоноармійців.

Цьому сприяли листи, які селяни-червоноармійці отримували з дому, а також розповіді тих, хто повертався з відпусток, про становище на селі. Ці відомості падали на благодатне підґрунтя для посилення селянських настроїв в армії. Вже в середині 1928 р. це змушені були визнати найбільш далекоглядні представники армійської верхівки. На розширеному засіданні Реввійськради СРСР, яка проходила в липні 1928 р. в Москві, начальник Політичного управління Українського військового округу Гричманов у своєму виступі змалював тривожну картину стану справ у найбільшій з округ. Він говорив про домінування селянських настроїв у казармі, різке зростання колективних виступів червоноармійців (протягом 1927 р. в окрузі відбулося 11 «колективок» і 9 випадків масового незадоволення, а за першу половину 1928 р. – відповідно 37 та 17)⁷. «Настрої села, викликані хлібозаготівлями, самообкладанням та ін., – відмічалася і в зведеннях особих відділів та ОДПУ, – головним чином, негативні». Так, по Одеському гарнізону з 332 перлюстрованих листів 106 відображали негативні настрої в зв'язку політикою, що проводилася на селі, по Лубенському гарнізону з 24 листів – 11 негативні, з порадами не вступати до колективів, не уєспільнювати худобу. По Білоцерківському гарнізону 6 найбільш негативних листів було узагалі конфісковано⁸. Усього за першу половину березня 1930 р. було вибірково перлюстрований 5501 лист в казарми, з яких позитивно оцінювалася політика на селі в 1005 листах, негативно – в 4496⁹.

Звертають на себе увагу випадки пошуку захисту у червоноармійців і військових частин: «куркулі» села Груздівка Зінов'ївської округи надіслали делегацію в один із полків Сиваської дивізії, прохаючи у них захисту. Звичайно, як того і треба чекати – делегація в казарми не була допущена¹⁰.

І хоча більшість селян-червоноармійців вбачала в подіях, що відбувалися на селі, лише свавілля з боку місцевих партійно-державних працівників, частина з них все-таки починала розуміти дійсну суть речей, розуміти, що село

наближується до збройного повстання, придушувати яке, як і на початку 20-х років, пошлють армію.

Починаючи з кінця 1927 р. інформаційні зведення ДПУ і особих відділів все частіше починають фіксувати випадки розмов серед червоноармійців з приводу можливих подальших подій і позиції, яку вони мають зайняти. В найбільш узагальненій формі вони зводилися до думки: «Незабаром повинно відбутися повсюдне повстання. Нас пошлють на придушення, але ми не підемо. Комуністи бажають придушити повстання, але це їм не вдасться»¹¹.

Поступово ці розмови поміж собою переростали в більш активні форми прояву невдоволення. Найбільш яскраві висловлювання червоноармійців відносно колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства за перший квартал 1930 р. були узагальнені в «Доповідній записці Особого відділу УВО». В ній автори не тільки наводили значну кількість негативних висловлювань червоноармійців поміж собою, а й змушені були визнати «значне зростання антирадянських угруповань а армії», які мають тенденцію до переростання в антирадянські організації¹².

Про масовість цих тенденцій свідчать дані тільки по одному – 52 полку, подані у вищезгаданій доповідній записці. Червоноармієць в розмові з товаришами заявив: «Якщо б мені трапилася нагода, я би повернув кулемети проти проклятої радянської влади. Радянська влада обездолила селян. Ця влада не наша». Командир відділення: «Я підговорював хлопців написати заяву про відмову від служби. Ми всі, хоч зараз, готові кинути зброю. Як я дізнався, що вдома відбирають останнє, так собі сказав – за що я служу й кому, за що мою родину розорюють». Його співрозмовник відповів: «Коли почнеться війна, то я скоріше піду виручати з буцегарні свого батька та брата»¹³.

Проведення восени 1932 р. чергового призову поповнило частини РСЧА молодняком з села, який подекуди не приховував намірів помститися з початком війни радянській владі за організований голод. У жовтні 1932 р. у частинах 30-ї стрілецької дивізії серед червоноармійців відзначалися такі розмови: «Якщо б була війна, то я не чекав би на противника, а рубав би на капусту всю цю сволоту»; «Якщо буде війна, то нас більшість таких, які повернуть зброю у зворотню сторону»¹⁴.

В розмовах між червоноармійцями все частіше лунали висловлювання що «куркулі даремно бояться армії, тому що армія не піде на приборкання селян. Якщо б червоноармійці були б більш дружними, то можна було б не допустити свавілля над селянами»¹⁵.

Так, в Тирасполі червоноармієць місцевого гарнізону підійшов до черги, яка стояла за хлібом, і почав агітувати: «Все це відбувається з вини радянської

влади. Треба щоб населення не боялося Червоної армії та виступало, так як у випадку виступу вона стане на бік населення»¹⁶.*

Селянські настрої були однією з причин переходу на кадрову систему комплектування армії. А вже з 1923 р., з моменту видання Декрету «Про організацію територіальних військових частин і проведення вишколу трудящих» у СРСР застосовувався територіально-міліційний устрій армії. Тобто йшлося про утримання державою (у мирний час) у частинах мінімальних кадрів військово-службовців, насамперед командних. При мобілізації комплектування таких частин особовим складом проводиться шляхом заклику навчених цими з'єднаннями й частинами контингентів військовозобов'язаних, приписаних до них за територіальним принципом. Такий підхід до армії дозволяв мати необхідну кількість дивізій з кадровим апаратом керування як ядро для швидкого розгортання військ при обмеженому бюджеті країни й забезпечував менше відволікання людських контингентів із промисловості й сільського господарства. В 30-і рр., не в останню чергу через вищеописані настрої червоноармійців, був здійснений перехід від територіально-кадрового до єдиного кадрового устрою армії, до постійної регулярної армії, що утримується державами в мирний час у скороченому складі Кадровий устрій радянських збройних сил був передбачений Законом СРСР про загальний військовий обов'язок від 1 вересня 1939 р.

3. Партійні функціонери

«Селянські настрої» проникли навіть в партійно-адміністративне (бюрократичне) середовище. Хоча працівники радапарату, члени ВКП(б), комсомолу і просто активісти села, переважно бідняки, вносили роздратування в загальний селянський настрій саме з причин їх активної участі у кампаніях примусових хлібозаготівель та розкуркулення, все ж таки і в їх середовищі зріло розуміння потенційної небезпеки політики, що проводилася режимом стосовно селянства.

Суцільна колективізація та розкуркулення стали часом тяжких випробувань для всіх існуючих суспільно-політичних організацій. Дилема виконувати бузвірські накази партійних органів чи діяти відповідно до власних уявлень про справедливість спонукала значну частину членів сільських осередків до перегляду своїх політичних переконань. Масові архівні джерела засвідчують, що переважна більшість членів сільських осередків громадських організацій та об'єднань скептично ставилася до розкуркулення та хлібозаготівель. «Опортуністично-примиренська» позиція бідняцько-середняцької громадськості (за висловом ЦК КП(б)У) було явищем характерним і типовим для всіх сільських осередків.

В с. Слободка Краснокутського району Харківської округи члени комнезаму навідріз відмовились брати участь у розправі над сусідами. «Вбийте нас, –

* Більш докладно про рівень «селянських настроїв» в армії див. розвідку Л.Гриневич Опозиція в РСЧА (1928 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.14. – К., 2005. – С.209.

казали вони, – але ми не підемо виганяти когось з хати»¹⁷.

На пленумі сільради одного з сіл Чутівського району Березівської сільради окремі активісти заперечували прийняття плану хлібозаготівель, мотивуючи тим, що плану ми не виконаємо. хоч і заберемо весь хліб. «План хоч і маємо, але не виконаємо тому, що хліба вже лишнього по сільраді не тільки виконувати план, але й їсти нема», – доповідав член правління колгоспу, середняк¹⁸.

Зважаючи на цю обставину, ЦК КП(б)У здійснював суцільну колективізацію, нарощуючи тотальний нагляд за діяльністю місць, постійно «зміцнюючи» їхній бойовий дух шляхом відрядження активістів міських партійних та комсомольських організацій.

«Селянські настрої» серед партійно-радянських функціонерів змушені були визнати й верхи. Вже наприкінці 1926 р. секретар Тульчинського ОПК в політлісті* до ЦК КП(б)У констатував, що в «осередках подекуди відчуваються селянські настрої»¹⁹. У постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. прямо говорилося про «змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством». Тоді ж М.Хатаєвич та В.Молотов розіслали секретарям обкомів телеграму з вимогою проведення судових репресій серед членів правлінь колгоспів, які були повинні в «розкраданні, злочинному розбазарюванні й прихованні колгоспного хліба»²⁰.

Цю думку підтвердив А.Балицький, який в листі до С.Косіора відмітив наявність багатьох випадків нерозуміння політики, що проводиться на селі з боку комсомольців з селян та окремих партійців²¹. Чекісти зареєстрували більше сотні проявів протидії політиці режиму з їх боку. Наведемо деякі з цих висловлювань:

«План хлібозаготівель ми приймати не будемо, тому що по своїх розмірах він нездійснений. А піти на те, щоб знову залишити людей голодними – злочин. Я краще здам зараз свій партквиток, чим обманом буду прирікати колгоспників на голод» (секретар партосередку Єрмак, с. Н.-Сірогози однойменного району, Дніпропетровської обл.).

«План нереальний, хіба що будете людей заготовляти в хлібозаготівлю. Однаково прийде селянству вмирати голодною смертю... Видно, що у влади перебувають контрреволюціонери або просто безголові, які виробляють плани так, щоб їх не можна було виконати» (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С.Шовкопляса на пленумі Ленінської сільради Білоозерського району Дніпропетровської обл.).

«Вони хочуть вас цього року залишити також без хліба, як і торік. Якщо ви, дурні, будете мовчати, то залишитеся без хліба. Плану хлібозаготівель приймати зараз не потрібно, подивимося, скільки буде надлишків, стільки й віддамо» (висловлювання голови артілі ім. 30-ої Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття

* Так називалися звіти, що надсилалися місцевими партійними керівниками до ЦК КП(б)У.

хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпропетровської обл.).

«Ми жодного фунта хліба не дамо, ви нам не загрожайте, ми не боїмося, голодна смерть більш страшна» (на зборах активу так заявивши голова артілі «Путиловець», колишній червоний партизан, кандидат у члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпропетровської обл.).

«Я вже живу тут 4 місяці й до того звик, що не вважаю себе вповноваженим РПК, а вважаю себе тутешнім колгоспником. Напевно, буду жити ще 14 місяців, але користі із цього мало, тому що план хлібозаготівель нездійснений, тому що хліба немає навіть для сівки й харчування» (уповноважень РПК Передерій, Вьюнівська сільрада, Білоозерського району Дніпропетровської обл.).

«Цього року план хлібозаготівель як для району, так і радгоспу нереальний. Для виконання цих планів потрібно буде віддати весь хліб. Знову прийдеться голодувати колгоспникам, знову почнеться падіж коней. Радвлада створила такі умови, що ні в радгоспі, ні в колгоспі немає можливості працювати» (директор радгоспу «Більшовик» Біркін, Новоукраїнський район Одеської обл.).

«Це дійсний грабіж з боку радвлади. У районному й вищому керівництві сидять не правителі, а дурні. Сталін, Косіор і інші не можуть управляти країною... Я кину роботу й виїду, не хочу грабувати селян» (уповноважений РПК у селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Н.-Георгіївський район Харківської обл.)²².

В Миколаївському окрузі окремі партійці та комсомольці відмовлялися від участі в розкуркуленні, а один комсомолец лишився розуму під час проведення цієї операції²³.

Гострота становища в сільській місцевості позначилась на настроях місцевих комуністів. Багато хто з них відкрито співчував так званим «правим опортуністам» на чолі з М.Бухаріним в намагався хоча і мінімально захистити інтереси селян. Реакція Сталіна та його поплічників була миттєвою та жорстокою. Найбільш яскравим і відомим прикладом цього була так звана «Оріхівська справа».

Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін 7 грудня розіслав присвячений цій справі лист за широким колом адрес: членам і кандидатам в члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзема СРСР. Як додаток до листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Сталін робив такий висновок: «Організаторами саботажу є в більшості випадків “комуністи”, тобто люди з партбилетом в кишені, які уже давно переродилися і розірвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному²⁴. 13 звинувачуваних були засуджені на строк від 5 до 10 років тюрми. Справа

відіграла свою роль, паралізуючи прагнення тих керівників районної ланки, які були схильні допомогти приреченим на голодування селянам.

В подальшому такі керівники під час чергової чистки партії були виключені з неї, в відповідно з суспільного життя взагалі. Про кількість людей, у яких совість ще превалювала над острахом за подальше майбутнє, опосередковано свідчать цифри: відсоток вичищених на селі в 1929–1930 рр. удвоє перевищував міський відсоток: 16,2 проти 8,8.

¹ Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. – С.174.

² Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.371.

³ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2643. – Арк.30-зв.

⁴ Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ХІ.29 – ІІІ.30). – Винница, 1997. – С.443.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3189. – Арк.174-зв.

⁷ Гриневич Л. Опозиція в РСЧА (1928 р.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.14. – К., 2005. – С.211.

⁸ Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ХІ.29 – ІІІ.30). – С.448.

⁹ Там само. – С.444.

¹⁰ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД: Документы и материалы: В 4-х т. – Т.2. 1923–1929 / Под ред. А.Береловича, В.Данилова. – М., 2000. – С.991.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.29. – Спр.2751. – Арк.33.

¹² Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ХІ.29 – ІІІ.30). – С.445.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2751. – Арк.30.

¹⁴ Російський державний військовий архів. – Ф.25899. – Оп.2. – Спр.538. – Арк.340.

¹⁵ Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ХІ.29 – ІІІ.30). – С.446.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2751. – Арк.33.

¹⁷ Там само. – Спр.3189. – Арк.90-зв.

¹⁸ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні / За заг. ред. Ю.Шаповала. – Б.м., 2005. – С.73.

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2420. – Арк.41.

²⁰ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. – С.134.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.3185. – Арк.33.

²² Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. – С.146–211.

²³ Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ХІ.29 – ІІІ.30). – С.186.

²⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.623.